

# Memòria, història i identitat: el debat teòric

Jaume Aurell

**Una societat desmemoriada, o amb la seva memòria manipulada, és una societat sense identitat. La pèrdua de la memòria afecta directament la pèrdua de la identitat. A partir d'aquestes premisses, l'autor ressegueix els diferents enfocaments teòrics que han nodrit el debat sobre les relacions entre memòria, història i identitat al llarg del segle xx i principis del XXI**

Conservar la memòria, tan a nivell personal com col·lectiu, és essencial per consolidar la identitat de les persones i dels pobles. Qualsevol intent d'oblidar el passat està condemnat al fracàs. Tard o d'hora, la realitat històrica acaba sortint a la llum, i és més traumàtica com més mitjans s'hagin posat per ocultar-la. En efecte, un dels objectius prioritaris dels sistemes totalitaris ha estat la de cavar immenses fosses on enterrar els fets més vergonyosos per tal que caiguessin en l'oblit, com si mai no haguessin existit. Però el temps passa i, més d'hora o més tard, aquests «forats negres» de la memòria acaben desvetllant-se, fins i tot materialment, com ha passat recentment amb l'exhumació de les fosses comunes fruit de les repressions de la guerra civil.

Un dels objectes més importants de qualsevol règim polític és –o hauria de ser– una adequada gestió de la memòria. Els governants, qualsevol que sigui la seva ideologia, tenen la responsabilitat de no deixar-se arrossegar per ressentiments empobridors, fruit d'una divisió maniqueïsta de «vencedors i vençuts».

La identitat es veu reforçada en la mesura que els individus i les societats són capaces d'articular el relat de la pròpia existència, des dels seus orígens a l'actualitat. I aquí és precisament on entra la «història», que dona a les societats els elements necessaris per construir el relat del seu propi itinerari vital. La «memòria col·lectiva» és el primer pas per la formació d'aquest relat, però és la història la que li forneix dels elements necessaris per articular-lo d'una manera sistemàtica. L'harmonia entre la història i la memòria col·lectiva és, doncs, absolutament necessària per la auto-comprensió de les societats i pel manteniment de la seva pròpia identitat. Aquest article pretèn aprofundir en la naturalesa dels vincles entre la

història i la memòria, partint del debat teòric per escometre després les seves conseqüències més pràctiques.

#### LA MEMÒRIA COL·LECTIVA COM A OBJECTE HISTORIOGRÀFIC

L'època d'entreguerres experimentà un interès desconegut fins aleshores pel tema dels vincles entre la història i la memòria. Sociòlegs, historiadors, literats, psicòlegs i fins i tot psicoanalistes es qüestionaren durant aquells anys la veritable naturalesa de la memòria individual i col·lectiva: Maurice Halbwachs, Marcel Proust, Henri James, James Joyce, Italo Svevo. L'emergència de l'interès pel tema està relacionat amb una nova definició del temps (Heidegger, Bergson) i la decadència del positivisme finisecular. Tot i així, aquests autors partien sempre d'uns postulats teòrics, incapaços encara d'empeltar les seves anàlisis teòriques en la vida real. Però foren ells qui ens van donar les claus per orientar convenientment la qüestió. Als anys trenta, Halbwachs havia declarat: «Història i memòria són dues maneres de mirar el passat. Des de la raó, la història. Des dels sentiments i les emocions, la memòria. Quan acaba la

memòria, comença la història»<sup>1</sup>. Entre els anys trenta i seixanta, el tema de la memòria col·lectiva despertà sobretot l'atenció, significativament, de sociòlegs, filòsofs i psicoanalistes.

A partir dels anys setanta, amb la divulgació del postmodernisme en les ciències socials, alguns historiadors van començar a reflexionar d'una manera més pràctica sobre les vinculacions entre la història –acostumada a negociar amb fets remots– i la memòria col·lectiva –acostumada a fer-ho amb fets recents. Emergiren llavors temes més pràctics com el rol de la memòria col·lectiva en la història, la construcció de les identitats col·lectives, la memòria i l'oblit en la seva dimensió més política o la incidència de la memòria en les reconstruccions del passat d'un grup, una societat, una nació o un estat.

Tanmateix, la memòria –i la seva negació en forma d'oblit– no és tan sols una forma de conèixer el passat, sinó també d'interpretar-lo. És en aquest sentit que ha esdevingut un objecte historiogràfic de primera magnitud. La memòria cotitza a l'alça en el debat públic i acadèmic, així com en els mitjans de comunicació. En aquests darrers anys, doncs, hem passat del paradigma explicatiu de la història al de la memòria, sobretot en aquells fets històrics que, per la seva dimensió mediàtica, traumàtica o identitària, més interessaven la societat.

¿Quines han estat les raons per aquesta nova orientació? En primer lloc, des d'una perspectiva teòrica, va facilitar molt aquest viratge la tasca pionera d'alguns científics socials, que havien proposat la prioritat del llenguatge en el procés del coneixement del passat humà –l'anomenat «gir lingüístic», un dels capdavanters del qual va ser el treball provocador de Hayden White, *Metahistoria*, publicat l'any 1973<sup>2</sup>. Però és evident que, des d'una perspectiva més

experiencial, hi va pesar també l'enorme interès que les societats contemporànies han mostrat sempre pel coneixement «històric» del seu passat més recent, sobre tot aquell que feia referència als fets més polèmics –guerres, tensions, repressions, dictadures. Es va produir així una topada inesperada entre dos àmbits –la història i la memòria col·lectiva– que havien estat sempre ben separats metodològicament, cronològicament i conceptualment, però que ara es trobaven, inesperadament, en una intersecció constant, tant en l'esfera pública com en l'acadèmica.

Acadèmics, polítics i periodistes s'adonaren que la zona d'intersecció entre la història i la memòria era, de manera preferent, l'anomenada «història recent»: aquella franja del passat a la qual s'hi pot accedir, simultàniament, tant des d'una *perspectiva científica*, documentada, sistemàtica, rigurosa i objectiva, a través de les informacions sorgides dels mètodes propis de la disciplina històrica, com des d'una *perspectiva memorística*, experiencial, oral, emotiva, sentimental i passional, a través de les informacions originades per la pròpia experiència o pels testimonis directes dels protagonistes. Tot aquest procés ha estat acompanyat i accentuat, a més, per les estretes vinculacions que han experimentat entre elles mateixes, a partir dels anys setanta, les diverses ciències socials, especialment entre la història i la literatura. Alguns dels nous narrativistes, com Michel de Certeau (*L'Écriture de l'histoire*, 1973), Paul Ricoeur (*Temps et récit*, 1983-1985) i David Carr (*Time, Narrative and History*, 1986), van sostenir la continuïtat entre la configuració narrativa i l'experiència temporal, la qual cosa remetia immediatament a una major aproximació entre tres camps que havien estat fins aleshores (potser massa ingènuament) desvinculats: el discurs històric, la memòria col·lectiva i el context de l'historiador.

Això explica, per exemple, la recuperació tardana de l'obra de l'hermeneuta Hans G. Gadamer, qui va analitzar de quina manera la tradició actua com a mediatra entre una història suposadament rigurosa i una memòria suposadament més fràgil des d'una perspectiva «científica»<sup>3</sup>. Gadamer va proporcionar una perspectiva filosòfica al tradicional debat de l'accès al coneixement del passat que ja no s'abandonaria. Això va legitimar les veus de filòsofs i politòlegs com Ian Hacking i Herbert Hirsch que, des de perspectives diferents, es van interessar en el que es podria denominar la política de la memòria i la seva incidència en la reconstrucció del passat com una font generadora de poder<sup>4</sup>. A aquestes reflexions s'hi ha unit d'altres acadèmics com David Lowenthal, Paul Connerton, Michael Schudson, Barry Schwartz i Nancy Bermeo, que han il·lustrat desde la ciència política els efectes més pràctics que comporten les diferents concepcions de la memòria col·lectiva i la seva gestió per part dels dirigents de la societat<sup>5</sup>. Més discutibles em semblen, tanmateix, els intents d'incorporar en aquest debat de les idees de neuròlegs i altres especialistes mèdics, com ara James Fentress, Chris Wickham o Gerald Edelman, de l'autoritat científica dels quals no dubtem en absolut, però que se centren òbviament en els aspectes més somàtics –i, per tant, menys «històrics»– de la memòria humana.

Un dels objectius prioritaris dels sistemes totalitaris ha estat la de cavar immenses fosses on enterrar els fets més vergonyosos per tal per tal que caiguessin en l'oblit, com si mai no haguessin existit

Els governants, qualsevol que sigui la seva ideologia, tenen la responsabilitat de no deixar-se arrossegar per ressentiments empobridors

María Inés Mudrovcic ha relacionat intel·ligentment aquesta cadena d'aportacions teòriques amb els debats historiogràfics més punyents de la segona meitat del segle passat, com ara l'Holocaust, els règims feixistes i comunistes o els conflictes bèl·lics relacionats amb la Guerra Freda<sup>6</sup>. La disputa dels historiadors duta a terme a Alemanya entorn a la qüestió de l'Holocaust no només va revelar el caràcter problemàtic i la tensió ètica pròpia de l'elaboració historiogràfica d'una passat compromès amb la memòria col·lectiva, sinó que també va posar en evidència la multiplicitat de perspectives implícites en l'assumpció de les polítiques de la memòria. Aquest debat fins i tot va generar greus dubtes epistemològics –absolutament inèdits fins aleshores– entre els mateixos historiadors, com va po-

Amb la divulgació del postmodernisme en les ciències socials, alguns historiadors van començar a reflexionar d'una manera més pràctica sobre les vinculacions entre la història i la memòria col·lectiva

sar magníficament de manifest l'historiador nordamericà Dominick LaCapra amb el seu estudi sobre les repercussions ètiques i disciplinars del fet històric de l'Holocaust<sup>7</sup>.

Ben significativament, enmig de tot aquest debat, la història oral va emergir amb molta força en el panorama disciplinar de les ciències socials durant els anys vuitanta. En plena discussió terminològica i conceptual sobre el sentit de la tradicional distinció entre «document» i «text», els testimonis orals van començar a rebre una legitimació com a font històrica que (potser un altre cop massa ingènuament) sempre se'ls havia negat. Si l'historiador considera fiables, com a «documents» de la seva recerca, els testimonis orals i les narracions dels que han estat protagonistes o simplement han presenciat un fet, llavors la història-recent pot accedir a la mateixa categoria epistemològica que la història-història. El problema sorgeix quan aquests testimonis es prenen com una veritat absoluta, sense tenir en compte que la memòria sol fer una lectura del passat a través d'una projecció retrospectiva del present, o simplement selecciona aquells fets o aquelles circumstàncies que han superat el pas del temps o els traumes personals. Per tant, cal mirar de complementar aquesta informació oral amb les empremtes documentals que hagin quedat de l'esdeveniment històric analitzat.

La història oral intenta reconstruir el passat a través de les memòries individuals rescatades de les entrevistes, però ni la història oral singularment considerada pot ser considerada «la» història, ni la simple addició d'unes quantes memòries individuals constitueixen una memòria col·lectiva. Al capdavall, la història oral ha de tenir present el rol del testimoni com a mediador entre l'esdeveniment i la seva narració, funció que sempre havia estat reservada al propi historiador. La «crisi» de la història dels anys vuitanta, tan ben diagnosticada per Gérard Noiriel, es va produir en bona mesura pel sorgiment de la polifonia en l'accés i la transmissió de la realitat del passat: l'historiador n'havia perdut el monopoli<sup>8</sup>. Però, al capdavall, la sortida d'aquesta crisi va confirmar el peculiar estatut epistemològic de la disciplina històrica, que cal respectar si no es vol caure en una política de l'oblit o en un relativisme desfigurador d'unes realitats ètiques que s'han demostrat imprescindibles per la supervivència de qualsevol règim polític que garanteixi les llibertats individuals i col·lectives més bàsiques. La història és necessària, tot i

que la necessitat d'*escriure* la història d'un període, d'una societat o d'una persona, no es desperta fins que estan prou allunyats en el temps com per que ja no ens quedin testimonis que en conservin algun record. Les paraules i els pensaments moren, els escrits romanen. La història escrita (la historio-grafia) neix quan moren els records transmesos oralment. Per això, una de les funcions més específiques de la història és la de «l'escriptura de la memòria»<sup>9</sup>.

A més de la puixança de la història oral, m'atreveria a destacar dos altres fenòmens epistemològics que han emergit amb força en el panorama de les ciències socials en els darrers anys, i que reflecteixen també l'increment de les vinculacions entre la història i la memòria, tan a nivell teòric com pràctic. En primer lloc, la significativa tendència dels historiadors professionals a explicar la seva pròpia vida, en forma de relat autobiogràfic. Cal posar en relació l'emergència d'aquest nou gènere amb les profundes mutacions estrictament epistemològiques sofertes per la disciplina històrica des dels anys setanta arrel de l'expansió dels postulats postmoderns, però és indubtable que és també una excel·lent mostra de la re-legitimació de la memòria com a font de coneixement històric. L'historiador-autobiògraf esdevé, de manera natural, protagonista, testimoni i intèrpret (subjecte-objecte) de la realitat històrica que li ha tocat viure. Aquesta pluralitat epistemològica de les autobiografies dels historiadors –extensible també al seu caràcter ambivalent com a relat històric i artefacte literari– proveeix aquest gènere d'una extraordinària riquesa, que autors com Jeremy Popkin s'han encarregat de ressaltar en els darrers anys.<sup>10</sup>

En segon lloc, també cal destacar els nombrosos projectes específicament historiogràfics endagats entorn a la reconstrucció de la memòria col·lectiva de les diferents nacions. Pierre Nora, que ha havia estat precisament un dels pioners de les autobiografies d'historiadors en promoure el volum dels assaigs d'egohistòria a finals dels anys vuitanta<sup>11</sup>, es va llençar a l'ambiciós projecte col·lectiu de l'anàlisi dels llocs, els espais, el monuments, els fets i els mites configuradors d'una memòria comuna de la nació francesa, que ell va anomenar genèricament «llocs de memòria»<sup>12</sup>. Nora parteix de la distinció bàsica entre la memòria, fruit del que queda del passat en l'experiència de cada grup, i la història, resultat d'una tradició erudita i científica, representada fonamentalment per la comunitat d'historiadors professionals. El projecte de Pierre Nora va reeixir en bastir un enorme edifici erudit en el que recreava una història de França a través de la memòria. Els «llocs de memòria» serien entitats de tipus real o imaginari que han esdevingut elements simbòlics dins d'una societat, a conseqüència de la voluntat humana o de l'efecte del pas del temps. Entre aquests llocs de memòria, Nora distingeix els de tipus simbòlic (commemoracions, peregrinacions, aniversaris, emblemes), funcional (manuals, autobiografies, associacions), monumental (cementiris, escultures, edificis) i topogràfics (arxius, biblioteques, museus).

A més dels francesos, altres sociòlegs i historiadors nordamericans, britànics, espanyols, alemanys, catalans i israelites han seguit el mateix camí, ampliant el camp d'estudi de les històries nacionals a la reconstrucció de la memòria col·lectiva de grups socials, estaments,

La història és necessària, tot i que la necessitat d'*escriure* la història d'un període, d'una societat o d'una persona, no es desperta fins que estan prou allunyats en el temps

racas o cultures<sup>13</sup>. Aquesta literatura enfatitza la naturalesa socialment construïda de la memòria, així com els seus usos polítics, històrics i culturals. Altres historiadors s'han focalitzat en els processos d'articulació i generació de les comunitats nacionals. Tant Eric Hobsbawm i Trevor Ranger, en el seu conegut volum sobre la invenció de la tradició, com Ernest Gellner, en el seu programàtic treball, sostenen el caràcter artificial de la creació de les nacions.<sup>14</sup> Per contrast, John Armstrong, Anthony Smith i Josep R. Llobera, postulen els fonaments històrics i culturals de les nacions europees.<sup>15</sup> En l'àmbit peninsular, cal destacar tres llibres que han escomès frontalment la problemàtica dels vincles entre la història, la memòria i l'oblit: el de Paloma Aguilar, una anàlisi de la gestió de la memòria i l'oblit de la guerra civil, des del franquisme a la Transició; el de Juan Sisinio Pérez Garzón, que va coordinar un interessant volum sobre els procediments del poder per fer-se amb la memòria col·lectiva a través del domini de l'ensenyament secundari i, finalment, el llibre editat per Arcàngel Bedmar, sobre els procediments d'oblit tan característics d'algunes dictadures, en aquest cas la franquista. Entre ells, caldria destacar també l'original estudi de Stéphane Michonneau sobre la memòria i la identitat de la Barcelona contemporània.<sup>16</sup>

#### HISTÒRIA I MEMÒRIA: DEL DEBAT ACADÈMIC A L'ESFERA PÚBLICA

El renovat interès acadèmic per la memòria es va veure confirmat, a finals del segle passat, per l'enorme ressò mediàtic que va tenir la commemoració d'alguns fets històrics, com ara el bicentenari de la Revolució francesa o el cinquè centenari de la descoberta d'Amèrica. És interessant observar com l'interès exclusivament acadèmic que solen suscitar aquests congressos, organitzats entorn a les esmentades commemoracions, es va veure totalment superat pel seu inesperat ressò públic i mediàtic, i fins i tot polític. L'aprovació l'abril de 2006 d'una proposició de llei per la qual es declara oficialment l'any 2006 *Any de la memòria històrica* (tot coincidint amb el 75è de la proclamació de la Segona República i el 70è aniversari de la guerra civil) fa ben palès que el problema de la memòria és ben present al debat públic. Aquesta és, probablement, la darrera però més significativa de les repercussions de l'increment de les vinculacions entre la història i la memòria durant els darrers anys: la dimensió mediàtica i social dels debats generats entorn als fets històrics més recents.

Aquest panorama, teòric i pràctic, ha dut als historiadors i sociòlegs a posicionar-se respecte a la possibilitat de l'harmonia o la divergència entre història i memòria col·lectiva. Es tracta, evidentment, d'un debat clau, perquè el suport d'una o altre posició genera unes connotacions gens menyspreables, tant des del punt de vista estrictament científic i metodològic com des del punt de vista experiencial i vital.

Es poden distingir dues postures clarament definides respecte d'aquest punt: les rupturistes i les continuistes. Autors rupturistes com Maurice Halbwachs, Jacques Le Goff i Pierre Nora defensen la impossibilitat de punts d'intersecció entre la història i la memòria, perquè la història només comença quan acaba la tradició, just en el moment en que el s'apaga o s'esvaeix la memòria social. En el fons, història i memòria s'identifiquen, respectivament, amb les empremtes escrites o orals. Les conseqüències disciplinàries d'aquests postulats són prou eloqüents: els historiadors només entren en escena quan tenen la suficient perspectiva com per donar una visió objectiva del passat. És interessant notar que aquesta postura es defensada per aquells científics socials que, tal vegada, tenen ben marcada la seva procedència disciplinària: la sociologia en el cas de Halbwachs i la història en el cas de Nora i Le Goff.

En canvi, altres autors, la procedència disciplinària dels quals és més borrosa i se situen en els punts d'intersecció generats en les fronteres de les diverses ciències socials, defensen una postura continuista entre la història i la memòria: Patrick Hutton, Hans Gadamer, Herbert Hirsch i Paul Ricoeur. Aquestes tesis s'han vist acreditades, una mica més tard, per la pèrdua d'objectivisme que ha sofert la disciplina històrica arrel de la difusió de les idees postmodernes i deconstruccionistes en els darrers trenta anys. Segons aquestes teories, la història, en presentar els seus resultats en forma textual, s'aproparia més als artefactes literaris que a les produccions científico-experimentals. Els límits entre el real i l'imaginari s'esvaeixen, amb el que els vincles entre història i literatura augmenten considerablement. La subjectivitat de l'historiador queda més legitimada, com també la seva capacitat de negociar amb documentació «poc convencional», com la sorgida dels productes autobiogràfics, les narracions personals o els testimonis orals. Les distàncies entre la història científica i la memòria asistemàtica es volatitzen i la història recent queda acreditada com el punt d'intersecció veritable entre la història i la memòria.

Els científics socials que avui defensen la convergència entre història i memòria –els de la generació que podríem anomenar «postmoderna»– s'enfronten a la ingenuïtat d'una historiografia que, durant els anys de la postguerra, va postular una història assèptica, de laboratori, en la que l'historiador establiria deliberadament una distància emocional del seu objecte d'estudi, defugint de qualsevol mena de presentisme. Es tracta, doncs, d'una reacció contra la història objectivista dels historiadors constructivistes dels anys cinquanta i seixanta –estructuralistes, marxistes i quantitativistes– que foren, paradoxalment, els qui més defensaren la necessitat del compromís polític i ideològic per part de l'historiador. Aquest compromís de la generació dels historiadors de postguerra ha quedat ben reflectit en les autobiografies d'Eric Hobsbawm, Annie Kriegel o Pierre Vilar<sup>17</sup>.

Aquests mateixos historiadors, sense adonar-se'n, han col·laborat en una de les manifestacions més significatives del «retorn» de la memòria: la legitimació acadèmica que en aquests darrers anys ha tingut el gènere autobiogràfic. Els testimonis han recuperat bona part de la se-

Els «llocs de memòria» serien entitats de tipus real o imaginari que han esdevingut elements simbòlics dins d'una societat, a conseqüència de la voluntat humana o de l'efecte del pas del temps

Aquest panorama, teòric i pràctic, ha dut als historiadors i sociòlegs a posicionar-se respecte a la possibilitat de l'harmonia o la divergència entre història i memòria col·lectiva

va credibilitat, després d'uns segles de domini racionalista, positivista i estructuralista on no hi havia cabuda per la excepció o per la singularització d'una vida concreta. L'obra de Jorge Semprún n'és un bon exemple. Per ell, l'única manera de transmetre verídicament la realitat dels camps de concentració és a través d'un relat literari de la pròpia experiència, tal com ho va assajar a *L'écriture ou la vie* (1994): «Només aconseguiran arribar a la substància, a la densitat transparent, aquells escriptors que sabran convertir el seu testimoni en un objecte artístic, en un espai de creació o de recreació. Només l'artifici del relat aconseguirà transmetre parcialment la veritat del testimoniatge. Però no és cap excepció: passa el mateix en totes les grans experiències històriques».

Al capdavant, cada cop es reconeix més el paper de la historiografia en ajudar la auto-comprensió dels traumes d'una societat, i a ser un lenitiu per les pròpies ferides i cicatrius, obertes arran de confrontacions fraticides –com la guerra civil espanyola– o de les injustícies comeses pels mateixos ciutadans d'una nació, com el nazisme a Alemanya. Dominick LaCapra

La subjectivitat de l'historiador queda més legitimada, com també la seva capacitat de negociar amb documentació «poc convencional», com la sorgida dels productes autobiogràfics, les narracions personals o els testimonis orals

ha partit d'aquesta idea en analitzar el complex fenomen de l'Holocaust, arribant a la conclusió de que la historiografia implica un treball sobre la memòria basada en tres presupòsits: inquirir en les operacions pròpies de la memòria, intentar recuperar el que ha estat reprimat o ignorat i, per fi, tractar de suplementar la proximitat del record a través d'una calculada distància crítica sobre la experiència, el que li dona una credibilitat indispensable per afrontar el futur amb serenitat i responsabilitat. D'aquesta manera, la història es convertiria en una pràctica mediatra que proporcionaria la distància necessària sobre els esdeveniments per tal de restituir-los la seva condició de passat i contrarrestar els efectes postraumàtics, tot reconstruint la vida individual i social. L'historiador esdevé, així, una mena de «terapeuta social».

Tot això ha portat alguns historiadors a endinsar-se en el món de la psicoanàlisi per indagar sobre el concepte del «trauma», aplicat a las societats colpides per algun fet històric dramàtic recent i no cicatritzat. Michael Rothenberg ho ha fet en el cas de l'Holocaust, que és l'esdeveniment que ha actuat com catalitzador d'un debat historiogràfic de molta intensitat passional i no menys interès epistemològic.<sup>18</sup> Dominick LaCapra i Cathy Caruth han postulat una anàlisi específica per aquestes qüestions, basada en una historiografia de motllo psicoanalític, capaç de superar els excessos simplificadors del model documentalista o la manipuladora ideologització del model radical.<sup>19</sup> A més, aquest plantejament permet aplicar el psicoanàlisi a una societat –no limitant-lo a la psicologia de l'individu–, possibilitant així l'aprehensió d'alguns conceptes claus per comprendre les actituds d'aquestes societats cap als esdeveniments més traumàtics dels seu propi passat: la transferència, el rebuig, la negació, la repetició, el nihilisme. Les societats podrien encarar així millor la relació del seu present amb el seu passat, tot intentant assimilar una realitat històrica que és *la seva*.

La noció de trauma esdevé així una condició per la possibilitat de comprendre la historicitat de les societats contemporànies, hereves dels esdeveniments tràgics del passat més recent. Aquesta necessitat d'autocomprensió no s'havia plantejat tan radicalment a les societats tradicionals, mancades de les possibilitats d'informació tan característiques dels mass-media contemporanis. Avui dia, no ens manca informació, però això no assegura en absolut els processos d'autocomprensió de la pròpia història, si no van acompanyats de la reflexió i la ponderació que aporten –o que haurien d'aportar– els científics socials, que desenvolupen normalment els seus treballs en un context acadèmic. Ells són qui haurien de codificar (i de-codificar) la pluralitat d'informació que arriba dels mass-media, per tal de lliurar una interpretació comprensible a la societat.

#### L'ESCURÇAMENT ENTRE LES DISTÀNCIES DEL PASSAT I DEL PRESENT: LA COL·LISIÓ ENRE HISTÒRIA I MEMÒRIA

Per primer cop al llarg de tota la història, ens trobem amb unes societats –les nostres– que han d'aprendre a conviure i a comprendre la seva pròpia història recent. La massiva informació oral, escrita, gràfica i testimonial immediatament disponible, pràcticament des del moment en que es produeixen els esdeveniments, així ho exigeix. Aquesta és l'explicació de l'experiència traumàtica de la guerra de Vietnam viscuda pels Estats Units. El país havia experimentat moltes altres guerres des de la seva fundació –la de la pròpia independència, la guerra civil, les guerres mundials, la guerra de Corea– però en cap d'elles la informació havia estat tant exhaustiva, dramàtica, expressiva, objectiva, immediata i massiva. El país va haver d'encarar un esdeveniment traumàtic, molts cops amb la immediatesa i la cruesa que significava seguir algunes accions bèl·liques gairebé en directe, sense possibilitat de tenir la perspectiva amb que havien accedit al coneixement dels anteriors conflictes. En aquest sentit, és molt simptomàtic que, sense entrar aquí en la qüestió ètica, els ciutadans americans semblen haver perdut sensibilitat i no han semblat tant traumatitzats per les no menys dramàtiques guerres de Iugoslàvia, Afganistan i, sobretot, Irak.

Aquest és un problema amb el qual no s'havien enfrontat les societats tradicionals, per la senzilla raó de que habitualment elles havien esmorteït l'experiència dels traumes històrics tot recorrent als mites. Com ens va ensenyar Mircea Eliade, l'esdeveniment mític no es commemora, sinó que es reitera, en el sentit de fer-se contemporani en el present. L'antopòleg Northrop Frye va simplificar encara més la fórmula, tot afirmant que el mite «descriu no el que va passar, sinó el que passa». Aleshores, el mite es converteix amb la millor explicació del passat, actuant a més com a esmorteïdor dels traumes col·lectius i establint una eficaç barrera entre un passat sem-

Cada cop es reconeix més el paper de la historiografia en ajudar la auto-comprensió dels traumes d'una societat, i a ser un lenitiu per les pròpies ferides i cicatrius, obertes arran de confrontacions fraticides

pre remot i un present que cerca la legitimació de la tradició. Les societats tradicionals havien aconseguit esborrar de la seva memòria col·lectiva el passat recent, allunyant-lo al màxim del present. D'aquesta manera, els traumes socials eren menys colpidors.

Tal com va diagnosticar lúcidament l'escriptora Carmen Martín Gaité, posant-ho en boca d'una dels seus atormentats personatges, «hurgar en el pasado remoto puede ser un lenitivo; el cercano hace más daño». Això ho sabien prou bé les societats tradicionals, les quals no distingien ni literàriament ni historiogràficament el passat del present, perquè el seu present era l'àmbit de reiteració del passat a través de la repetició analògica dels actes, que a més s'esperava que es reproduïssin en el futur. Tal com va explicar el medievalista nordamericà Joseph R. Strayer, a les societats medievals, cada modificació deliberada d'un model existent en el passat devia basar-se en l'estudi dels precedents; cada pla pel futur depenia de la manera en que ha-

Això ha portat alguns historiadors a endinsar-se en el món de la psicoanàlisi per indagar sobre el concepte del «trauma», aplicat a les societats colpides per algun fet històric dramàtic recent i no cicatritzat

via estat practicat en el passat. Els mateixos mites poden contribuir a la creació de la identitat. El medievalista francès Georges Duby, en la seva obra sobre un dels esdeveniments fundadors de la memòria històrica francesa, la batalla de Bouvines de l'any 1214, va tractar de resseguir a través dels segles com la percepció immediata d'un fet viscut –la contesa en si– havia estat propagada en onades successives per constituir el bloc massís d'una representació nacional, a través de narracions, manuals i commemoracions.<sup>20</sup>

Totes les societats tenen una irresistible tendència al presentisme, és a dir, a llegir el passat en clau de present, projectant en el passat els seus problemes, traumes, conviccions i valors. El problema sorgeix quan aquest passat s'acosta tant al present que ja no es pot mitificar, perquè els mateixos testimonis ens n'han donat tots els detalls –de la guerra civil, del franquisme, de les repressions d'un i altre bàndol– i fins i tot en tenim testimonis gràfics inapel·lables. Llavors és quan col·lisionen la història i la memòria, i salten a l'esfera mediàtica els debats que fins aleshores havien estat reclusos en l'esfera de l'èlit cultural i acadèmica. Els agents culturals o acadèmics, que havien estat sempre els mediadors naturals entre passat i present i havien procurat esmorteir les possibles temptacions manipuladores de la memòria col·lectiva, són fiscalitzats ara per les esferes públiques, polítiques i mediàtiques.

Aquesta mediació dels acadèmics s'ha perdut al llarg dels darrers trenta anys, sobretot arran de la massificació de la cultura. Això no hauria de suposar cap problema, evidentment, perquè l'accés a la cultura és un dret evident, que fins i tot hauria de ser gestionat amb més ambició pels governs. El problema es produeix quan aquests mateixos ciutadans, que teòricament han adquirit la cultura suficient, es deixen arrossegar per les simplificacions de la història que Jean-François Lyotard va qualificar tan lucidament com «els grans relats», en la seva anàlisi diagnòstica *La condició postmoderna* (1979).<sup>21</sup> Els grans relats són explicacions holístiques, generades per la memòria col·lectiva, que funcionen simplificant al màxim les realitats històriques per tal de reconciliar-se amb el propi passat dramàtic –quan, en realitat, el que

produeixen té un efecte pervers, perquè deixen a les generacions següents la veritable solució del problema, que no arriba fins que no s'encara veritablement la realitat històrica. Un exemple paradigmàtic d'aquestes simplificacions és l'explicació que, durant tants anys, s'ha volgut donar de la guerra civil espanyola, que hauria estat un enfrontament entre rojos i feixistes, republicans i colpistes, anticlericals i clericals, modernitzadors i tradicionalistes, nacionals i nacionalistes. Sorgeix així el mite de «les dues Espanyes», al qual s'ha referit recentment l'historiador Santos Juliá en la seva documentada monografia d'història intel·lectual.<sup>22</sup>

## EL DEURE D'ENCARAR AMB SERENITAT LA PRÒPIA HISTÒRIA RECENT

Les societats tradicionals basaven la seva memòria en una «temporalitat reiterativa», fonamentada en la seva capacitat mitificadora i en la confusió conceptual entre passat, present i futur. Les societats actuals, per la seva banda, basen la seva memòria col·lectiva en una «temporalitat repetitiva», que remet més aviat als traumes i es manifesta en la seva incapacitat per organitzar retrospectivament els esdeveniments en una narració amb sentit, el que de fet obstrueix també la distinció entre passat i present. Aquesta obstrucció exclou automàticament la labor dels historiadors professionals, incapaços d'articular un discurs si no compten amb el concepte de «temporalitat històrica» –la distància crítica amb el passat.

En el cas de l'anàlisi de l'Holocaust això està bastant clar. Significativament, s'han pogut distingir tres etapes en el seu estudi. La primera, elaborada per historiadors nascuts entre 1900 i 1910, i per tant testimonis directes, ignora la catàstrofe jueva i se centra en l'alemanya: l'Holocaust sembla que s'oblida. La segona, la dels historiadors nascuts els anys trenta i quaranta, fills dels anteriors, escomet el tema de l'Holocaust, tot i que eludeixen el tema de la responsabilitat del Tercer Reich en l'extermini. Per fi, la tercera etapa seria aquella dels néts, que estan investigant el paper dels seus avantpassats *alemanys* com a perpetradors de l'Holocaust. Aquests tres períodes serien fruit, respectivament, de la repressió completa, del retorn d'allò reprimat i de l'elaboració serena del passat. Les dues primeres generacions són incapaces d'escriure la història de l'Holocaust, perquè estan encara massa immerses en el trauma: la seva memòria traumàtica els havia impedit l'ajustament amb el passat.

On hi ha trauma hi ha memòria i experiència, però no hi ha història. La experiència busca una continuïtat entre present i passat, mentre que la història instaura una ruptura necessària entre passat i present. El problema de les experiències traumàtiques remet, a més, al problema de les víctimes. Ningú no vol ser víctima, evidentment, però es innegable que aspirar a l'estatut de víctima comporta indubtables beneficis –sense entrar aquí en les evidents responsabilitats ètiques d'una societat envers els que han sofert una injustícia. Tzvetan Todorov ho explica potser massa cruament: si s'aconsegueix establir d'una manera convincent que un

Totes les societats tenen una irresistible tendència al presentisme, és a dir, a llegir el passat en clau de present, projectant en el passat els seus problemes, traumes, conviccions i valors

grup va ser víctima d'una injustícia en el passat, això li obre en el present una línia de crèdit inexhaurible.<sup>23</sup> Això és aplicable tant a les víctimes de l'Holocaust com als veterans de Vietnam, els supervivents d'Hiroshima, les víctimes de l'apartheid o les víctimes del terrorisme.

Tot això ens porta al nucli de la qüestió, i que explica perquè es parla avui dia tant de les vinculacions entre la història i la memòria: el veritable problema que tenen plantejat les societats actual és que per primer cop han d'aprendre a conviure, a entendre i a assimilar la seva pròpia història recent. Les societats tradicionals també coneixien la seva història recent, sobretot LA que feia referència als fets més traumàtics, però no tenia ni els mitjans de comunicació ni –això es important– la pressió externa per dur a terme una mínima tasca d'autocrítica

o d'autocomprensió. En efecte, un dels efectes més característics i beneficiosos de la globalització és que difícilment es passen per alt les injustícies o atrocitats comeses per qualsevol règim autoritari. Per això avui en dia s'està plantejant amb tanta cruesa la necessitat d'un veritable i imparcial Tribunal Internacional, que –potser encara utòpicament– hauria de ser un àrbitre dels conflictes civils dins de cada país o dels que esclaten entre diversos països.

En tot cas, el que no funciona són els pactes de silenci. Poden ser útils en alguns determinats moments especialment delicats en la vida dels pobles –com l'amnèsia provocada durant la Transició espanyola, tant necessària i útil en aquell moment, però de la que fins i tot alguns historiadors com Santos Juliá han dubtat que existís veritablement. Però la veritat històrica s'acaba imposant, i d'una manera més traumàtica quan més es tarda en reconèixer la pròpia història –com els alemanys, en acceptar finalment que els nazis *eren* alemanys i no extraterrestres o els russos en admetre el col·lapse del seu imperi. Per això durant els primers anys de la Transició, com ha recordat recentment Andreu Mayayo, la guerra civil era un fet del present, no del passat, i planava com un espectre en l'atmosfera pública. Després de quaranta anys en els que els vencedors havien imposat les seves raons i condemnat al silenci als perdedors, es va desfermar una demanda social interessada per saber què havia passat de debò. Aquest interès superava fins i tot la pura vindicació política i ideològica per endinsar-se en el món de la recuperació de la pròpia història, de la pròpia identitat, unes esferes encara molt més transcendents que la mera curiositat històrica.

Aquest rescat de l'oblit és especialment difícil d'aconseguir amb les guerres i les represions, tal com Carlos Ruiz-Zafón ho expressava, a través d'un dels personatges de la seva novel·la *L'ombra del vent*: «No hi ha res que alimenti l'oblit tant com una guerra, Daniel. Tots callem, i s'esforcen a convènce'ns que el que hem vist, el que hem fet, el que hem après de nosaltres mateixos i dels altres, és una il·lusió, un malson passatger. Les guerres no tenen memòria i ningú no s'atreveix a comprendre-les fins que ja no queden veus per explicar què va passar, fins que arriba el moment en què no se les reconeix i tornen, amb una altra cara i un altre nom, a devorar el que van deixar enrere». El procediment més eficaç per repetir els

errors històrics, siguin de la mena que siguin, és promoure el seu oblit. No cal tenir por, per tant, a assistir a processos tan dolorosos i necessaris com el de les exhumacions de les fosses comunes fruit de la repressió de la guerra civil, sempre que no degeneri en un buit afany reivindicatiu. Aquestes exhumacions han suposat una major sensibilització social, la recuperació de la memòria dels *perdedors* i la socialització d'una realitat que adquireix valor de prova davant la barbàrie de la guerra civil espanyola.

Evidentment, les societats poden experimentar «contra-memòries», les quals busquen resistir els còdigs d'imatges i les representacions dominants i ressaltar les seves diferències amb la memòria oficial. L'experiència de la lluita antifranquista a Espanya, l'eficàcia de la qual es va basar en bona mesura en recuperar un passat que la dictadura volia fer oblidar n'és un bon exemple –aquí caldria fer un esment especial a la tasca de les editorials semi-clandestines o que actuaren des de l'exili, a favor de la conservació de la cultura catalana o de la memòria històrica dels fets anteriors a la guerra. Aquests fenòmens de contra-memòria no són assimilables ni de bon tros a les polítiques d'oblit, sinó que més aviat són mostres d'una sana pluralitat en l'àmbit de la memòria col·lectiva.

Al capdavant, les polítiques d'oblit són tan perniciososes perquè afecten directament el tema de la identitat. La identitat col·lectiva es fonamenta en la consciència comuna de compartir un passat. El subjecte d'una mateixa tradició és un «nosaltres». El passat compartit, el conjunt d'esdeveniments comuns, es mostra com quelcom persistent i es va definint al llarg del temps: la sedimentació d'aquests records conforma la identitat col·lectiva. Un grup és ara allò que ha estat en el passat; els esdeveniments passats contenen el seu codi genètic, les claus per la seva autocomprensió *ad intra* i *ad extra*. La història s'identifica així amb la identitat. Disposar d'un passat comú es preconditiona de tota identitat col·lectiva. La història negocia, reconstrueix, reproduceix i re-presenta aquest passat i per tant queda refermada com el suport fonamental de la identitat.

Arribem, doncs, al punt nuclear de la responsabilitat dels historiadors com a garants de la veritat històrica. Escriure la història és fer-se càrrec del passat. L'historiador ho pot fer, en la mesura que no està immers en els esdeveniments que està narrant. No hi ha problema en que ell mateix hagi passat per alguna experiència traumàtica similar –com passa amb l'oncòleg que ha patit un càncer –però el que se li demana és que conservi una distància emocional necessària entre el passat i el present, que garanteixi una visió retrospectiva serena i alliberada de pressions. Com ha recordat en alguns dels seus treballs Jordi Casassas l'historiador professional ha de defugir condicionaments polítics, ideològics, teleològics o pragmàtics, la qual cosa és perfectament compatible amb el seu necessari compromís social, aquell mateix que va dur a Marc Bloch a donar la seva vida per la Resistència francesa. L'historiador ha d'estar compromès amb la seva societat, però precisament per això ha de cercar criteris objectius de ciència, sense caure en les pressions mediàtiques o polítiques.

Les societats actuals basen la seva memòria col·lectiva en una «temporalitat repetitiva», que remet més aviat als traumes i es manifesta en la seva incapacitat per organitzar retrospectivament els esdeveniments en una narració amb sentit

El veritable problema que tenen plantejat les societats actual és que per primer cop han d'aprendre a conviure, a entendre i a assimilar la seva pròpia història recent

La història busca assegurar el record, momificar-lo, fent-lo sortir de les reelaboracions particularistes de la memòria i reconduir-lo a l'àmbit objectiu i universal. La historificació parteix de la «mort» de l'experiència, del fet: per això pot analitzar-lo de manera objectiva, amb perspectiva, encara que es tracti d'un fet recent. Per a l'historiador clàssic era important narrar els fets experimentats, per tal que no fossin oblidats; l'historiador contemporani opera sobre documents contemporanis al fet que analitza, siguin propers o llunyants en el temps, i per tant

La memòria no és neutra ni innocent, i per tant cal purificar-la, i esforçar-se per restituir el passat en la seva complexitat

no necessita immediatesa sino perspectiva: ell ha de rescatar de l'oblit, més que no pas grabar en la memòria. La moderna historiografia neix des del moment que l'experiència (passat) i les expectatives (futur) deixen de concordar, tal com ens ha ensenyat l'hermeneuta Reinhard Koselleck.

L'historiador que s'enfronta a un passat recent –*recent* però realment *passat*, al capdavant– no ha de paraitzar-se davant la possibilitat que la seva recerca provoqui un escàndol en rescatar de l'oblit un esdeveniment determinat, o sigui utilitzada

per demanar compensacions per danys històrics soferts, o desemmascarar un grup que fins aleshores havia estat ocultat per una falsa identitat. És precisament llavors quan l'historiador esdevé un jutge imparcial, un custodi de la memòria, a la recerca precisament d'una memòria més justa. És llavors quan l'historiador redimeix la memòria del seu vessant més manipulador. Perquè la memòria no és neutra ni innocent, i per tant cal purificar-la, i esforçar-se per restituir el passat en la seva complexitat. És llavors quan història i memòria poden anar juntes sense el perill d'enverinar-se mútuament.

#### NOTES

1. Els treballs d'aquest sociòleg francès d'escola durkheimiana són claus per aquesta qüestió: Maurice HALBWACHS, *La memoria colectiva*, Zaragoza, 2004 (1950); es pot trobar una bona glossa d'aquest autor a Gérard NAMER, *Mémoire et société*, París, 1987.
2. Hayden V. WHITE, *Metahistoria. La imaginación histórica en la Europa del siglo XIX*, México, 1992 (1973).
3. Hans-Georg GADAMER, *Verdad y método*, Salamanca, 1977 (1965).
4. Ian HACKING, *Rewriting the Soul. Multiple Personality and the Sciences of Memory*, Princeton, 1995; Herbert HIRSCH, *Genocide and the Politics of Memory*, Chapel Hill, 1995.
5. David LOWENTHAL, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, 1985; Paul CONNERTON, *How Societies Remember*, Cambridge, 1989; Michael SCHUDSON, *Watergate in American Memory. How We Remember, Forget and Reconstruct the Past*, Nova York, 1992; Barry SCHWARTZ, «Social Change and Collective Memory», *American Sociological Review*, 56 (1991), pp. 221-236 i Nancy BERMEO, «Democracy and the Lessons of Dictatorship: A Comparison of Spain and Portugal», *Comparative Politics*, 24 (1992), pp. 213-231.
6. María Inés MUDROVIC, *Historia, narración y memoria*, Madrid, 2005, sobretot pp. 111-153.
7. Dominick LACAPRA, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma*, Nova York, 1994.
8. Gérard NOIRIEL, *Sur la «crise» de l'histoire*, París, 1996.
9. Jaume AURELL, *La escritura de la memoria*, Valencia, 2005.
10. Jeremy D. POPKIN, *History, Historians & Autobiography*, Chicago, 2005.
11. Pierre NORA, *Essais d'ego-histoire*, París, 1987.

12. Pierre NORA, *Les lieux de mémoire*, París, 1984-1992.
13. Maurice AGULHON, *Marianne into Battle. Republican Imagery and Symbolism in France, 1789-1880*, Cambridge, 1981; Amatzia BARAM, *Culture, History and Ideology in the Formation of Ba'athist Iraq, 1968-1980*, Nova York, 1991; John BODNAR, *Remaking America: Public Memory, Commemoration and Patriotism in the Twentieth Century*, Princeton, 1992.
14. Eric HOBBSBAWM i Trevor RANGER, eds., *The Invention of Tradition*, Cambridge, 1983; Ernest GELLNER, *Nations and Nationalism*, Oxford, 1983.
15. John ARMSTRONG, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, 1982; Anthony SMITH, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford, 1986; Josep R. LLOBERA, *The God of Modernity. The Development of Nationalism in Western Europe*, Oxford, 1994.
16. Paloma AGUILAR, *Memoria y olvido de la Guerra Civil española*, Madrid, 1996; Juan SISINIO PÉREZ, et alt., *La gestión de la memoria. La historia de España al servicio del poder*, Madrid, 2000; Arcángel BEDMAR, ed., *Memoria i olvido sobre la guerra civil i la represi3n franquista*, Madrid, 2003; Stéphane MICHONNEAU, *Barcelona: mem3ria i identitat. Monuments, commemoracions i mites*, Vic, 2002.
17. Eric HOBBSBAWM, *Interesting Times. A Twentieth-Century Life*, Londres, 2002 (hi ha traducci3n castellana a Crítica); Annie KRIEDEL, *Ce que j'ai cru comprendre*, París, 1991; Pierre VILAR, *Pensar hist3ricament. Reflexions i records*, València, 1995.
18. Michael ROTHENBERG, *Traumatic Realism. The Demands of Holocaust Representation*, 2000.
19. Dominick LACAPRA, *Respresenting the Holocaust. History, Theory, Trauma*, Nova York, 1994; Cathy CARUTH, *Unclaimed Experience. Trauma, Narrative and History*, Baltimore, 1996.
20. Georges DUBY, *Le Dimanche de Bouvines, 27 juillet 1214*, París, 1973 (hi ha edici3n castellana).
21. Hi ha una magnífica edici3n en català a cura del CETC, commemorant precisament el 25è aniversari de la seva publicaci3n: Jean-François LYOTARD, *La condici3n postmoderna. Informe sobre el saber*, Barcelona, 2004 (1979).
22. Santos JULIÀ, *Historias de las dos Españas*, Madrid, 2004.
23. Tzvetan TODOROV, *Les abus de la mémoire*, París, 1995.